

УДК 94[327:316.7](477:470)“18/19”

**УКРАЇНСЬКА ЧИ “СПІЛЬНОРОСІЙСЬКА”
 (“ОБЩЕРУССКАЯ”) КУЛЬТУРА:
З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ДИСКУСІЙ
ОСТАННІХ ДЕСЯТИЛІТЬ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Тамара ПОЛЕЩУК

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії Центральної та Східної Європи,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна

У статті охарактеризовано зміст українсько-російських інтелектуальних дискусій останніх десятиліть ХІХ – початку ХХ ст., у центрі яких – питання статусу української культури, мови та літератури. Наголошено, що початок дискусії намітився ще в першій половині ХІХ ст., а з виникненням етнічного російського націоналізму в середині століття українське питання стало ключовою проблемою російської ідентичності. Показано, що в умовах дії антиукраїнських указів 1863 та 1876 р. влада й переважна більшість освіченого російського суспільства сприймали українців (“малоросів”) як складову частину “великої” російської нації (росіяни, українці, білоруси), заперечували їхнє право на власну мову та культуру. Ліберальна частина російської інтелігенції виступала за вільний розвиток української культури, але в рамках “спільноросійської”. Водночас ліберали критикували погляди тих українських діячів, які прагнули бачити українську мову мовою “високої” культури, творити національно-орієнтовану науку. Політизація українського руху на початку ХХ ст. посилила антиукраїнську риторичну в публічному просторі Росії.

Ключові слова: українсько-російські відносини, російська громадська думка, “спільноросійська” (“общерусская”) культура, українська культура.

Упродовж понад двох століть так зване українське питання залишається подразником і маркером російської національної й державної ідентичності. На початку ХІХ ст. характер взаємин “малоросів” і “великоросів” у рамках “росіян узагалі” не був до кінця зрозумілим. Найважливішим вважалося те, що російська “народність” є членом сім’ї слов’янських народів, що культурні здобутки Малоросії – її пісні, легенди і навіть історичний досвід – можливо інтегрувати у спільну “всеросійську ідентичність”, точний зміст якої ще не був визначений. Тому українська мова і народна культура сприймалися освіченим російським суспільством як надзвичайно мальовнича частина “спільноросійської” (“общерусской”) культури і викликали загальне захоплення. В. Сиповський подає майже п’ятсот творів російського красного письменства

першої половини XIX ст., не враховуючи етнографічних та критичних досліджень, в яких втілюється українська тема¹.

З розвитком україномовної літератури та формуванням національної програми діячами Кирило-Мефодіївського товариства у російській громадській думці стався поворот від романтичного українофільства до заперечення будь-яких проявів української окремішності². Одним із перших це усвідомив тодішній кумир освіченої молоді літературний критик і публіцист Віссаріон Белінський (1811–1848), вважаючи, що створення україномовної літератури може привести і фактично вже веде до ідеї окремого українського суспільства, і відповідно – до виникнення нації, для якої ця література створюється³.

Водночас в інтелектуальному просторі Росії розпочалася дискусія, що отримала назву “спор между южанами и северянами”. Вона стосувалася низки питань: приналежність культурно-історичної спадщини Київської Русі, походження української (за тодішньою термінологією – “малоруської”) мови і літератури, зміст “спільноросійської” (“общерусской”) культури тощо. Одним із перших на дану тему висловився молодий вчений-славіст, уродженець Закарпаття Юрій Гуца-Венелін (1802–1839) у незакінченій рецензії на книгу “Описание Украины” Г. де Боплана, що побачила світ російською мовою 1832 р. Свою рецензію він назвав “О споре между южанами и северянами на счет их россизма”⁴. Хоча Ю. Венелін і наголошував на єдності двох “тіло” російського народу, але він бачив суттєві відмінності філологічного та історичного характеру між українцями і росіянами. На нашу думку, фактично на кілька десятиріч раніше знаменитої полеміки між М. Максимовичем і М. Погодіним (друга половина 1850-х років), статей М. Костомарова на сторінках “Основи” (початок 1860-х років) Ю. Венелін розпочав формулювати ідею “двох руських народностей”. Його погляди були спробою одночасно й емансипувати українську історію та культуру, і не порвати остаточно із єдиною російською спільністю⁵.

Загроза престижу і навіть цілісності Російської імперії, викликана поразкою в Кримській війні, реформи, що розпочалися в країні, поживлення поль-

¹ Василь Сиповський, *Україна в російському письменстві (1800–1850)*. (Київ: Українська Академія Наук, 1928), ч. 1, 457.

² David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750–1850*. (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985), 252.

³ Роман Шпорлюк, *Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі)*. (Київ: Дух і Літера, 2000), 260.

⁴ Юрій Венелін, “О споре между южанами и северянами на счет их россизма,” *Чтения императорского Общества истории и древностей российских* 4(17) (1847): 1–16. Публікацію підготував професор Московського університету Осип Бодяньський, українець за походженням. Рокком раніше він надрукував знамениту “Історію Русів”, яка мала вагомий вплив на формування національної ідентичності української інтелігенції першої половини XIX ст. (Сергій Плохій, *Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій*. (Київ: Laugus, 2013), 440).

⁵ Докладніше див: Тамара Полещук, “Питання єдності та окремішності українців і росіян у науковій спадщині Юрія Венеліна,” *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 11(2010): 77–85.

ського й українського рухів – фактори, які спричинилися до обговорення в російському суспільстві питання про національну ідентичність. З активізацією польського руху і початком повстання 1863 р., яке мало на меті відновлення “історичної Польщі”, у таких впливових виданнях, як “Русский Вестник”, “Московские Ведомости”, “День” набрала чіткої окресленості концепція “великої” російської нації, що включала в себе “великоросів”, “малоросів” і білорусів. З подання правої преси, яка поєднала український національно-культурний рух (за тодішньою термінологією – “українофільство”) з “польською інтригою”, соціалістичною пропагандою і сепаратизмом, уряд побачив загрозу для держави навіть у культурницьких заходах українофілів, зокрема, у виданні рідною мовою освітньої літератури для народу. Тому Валувський циркуляр 1863 р. і заборонив публікацію українською мовою шкільних та релігійних видань. У 1876 р. уряд пішов ще далі в своєму ототожненні української мови і культури з політичним сепаратизмом – був виданий таємний Емський указ, який забороняв ввезення українських книг і брошур з-за кордону, друкування і видання українських творів й перекладів, українські сценічні вистави та друкування українських текстів для нот⁶. На думку М. Грушевського, ці антиукраїнські укази “перепиняли українському слову шлях у сферу вищої і нижчої культури”, спричинивши так звані “антракти” в розвитку української культури⁷. Революційні потрясіння в Росії на початку ХХ ст., в ході яких остаточно сформується українська національна ідея, лише поглиблюють українсько-російське протистояння.

Мета розвідки – на прикладі українсько-російських публічних дискусій останніх десятиліть ХІХ – початку ХХ ст. показати ставлення російського освіченого суспільства, передусім представників ліберального спрямування, до питань формування й функціонування української культури.

Консервативно налаштована частина російської інтелігенції вітала Валувський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. Через такі впливові видання, як “Русский Вестник”, “Московские Ведомости”, “Киевлянин” та деякі інші, праві кола розпочали наступ проти українства. Намагання самих українофілів, зокрема відомого історика й колишнього кирило-мефодіївця Миколи Костомарова (1817–1885), заперечити політичний характер їхнього діяльності не вплинули ні на політику уряду, ні на позицію правої преси⁸. На відміну від шовіністично налаштованих кіл російські ліберали шукали полагодження розвитку української мови та літератури у компромісній формулі “єдність у множинності”, виступаючи за вільний розвиток української культури в рамках

⁶ Докладніше див.: Алексей Миллер, *Украинский вопрос в Российской империи*. (Киев: Laurus, 2013), 111–156, 196–224.

⁷ Михаил Грушевский, *Очерк истории украинского народа*. (Санкт-Петербург: Типография товарищества “Общественная польза”, 1906), изд. 2-е, доп., 478.

⁸ Тамара Полюшук, “Російська громадська думка та український культурно-національний рух (1863–1876)”, *Вісник Львівського університету. Серія історична* 34 (1999): 215–230.

так званої “спільноросійської” (“общерусской”) культури. Українській мові та літературі відводилась у цій концепції роль культури провінційної, “для хатнього вжитку” простого люду і резервного джерела для зростання й розвитку “спільноросійської”, а насправді російської, культури⁹. Одним із перших зробив спробу надати такому баченню характер теоретичної концепції літературний критик та публіцист Олександр Пипін (1833–1904). Українська тема займала вагоме місце в його наукових і суспільних зацікавленнях. Вже в своєму першому фундаментальному дослідженні “Обзор истории славянских литератур” (розділ про польську літературу написав Володимир Спасович) О. Пипін розглядає українців (“малорусів”) як частину єдиного російського (“русского”) народу. Тому й українська мова та література тут представлені як частина єдиної “спільноросійської” мови та літератури¹⁰. У другому виданні цієї роботи, що побачила світ 1879 р., концептуальні підходи О. Пипіна не змінилися: українська література, що розвивалася в рамках “Малоросії”, австрійської Галичини та угорської Русі, представлена складовою частиною єдиної “спільноросійської” літератури. Її витоки російський вчений бачив у спільній для українців та росіян культурі Київської Русі. Це не завадило йому водночас наголошувати на “етнографічній різниці”, що існувала в давні часи між “Півднем” та “Північчю”¹¹. На його думку, розвиток української літератури “не тільки не послаблює цілу народність, але посилює її, розкриває багатства її внутрішнього змісту, ... поширюючи обсяг літератури, збагачуючи мову”. Виступаючи проти противників української культури, які бачили в її розвитку загрозу сепаратизму, О. Пипін досить обережно, але однозначно висловився проти урядових заборон української мови. Він наголошував на об’єктивності процесів, які відбувалися в українській культурі, їх подібності до процесів серед інших слов’янських народів¹².

На зламі 1880–1881 рр., у зв’язку з переглядом російських законів про пресу, з’явилась можливість скасувати урядові антиукраїнські заходи¹³. На захист українського слова виступив науково-історичний журнал “Вестник Европы”, який почав виходити 1866 р. в Петербурзі (з 1870 р. – журнал історії, політики і літератури). Видавцем і редактором видання став Михайло Стасюлевич,

⁹ Вперше вислів про призначення української мови та літератури – “для хатнього вжитку” – зустрічаємо у слов’янофілів: Владимир Ламанский, “Русский патриотизм. Примечание редакции,” *День* 2 (1861).

¹⁰ Александр Пыпин и Владимир Спасович, *Обзор истории славянских литератур*. (Санкт-Петербург: Изд. О. Д. Бакста, 1865), 206–241.

¹¹ Александр Пыпин и Владимир Спасович, *История славянских литератур*. (Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1879), т. 1, 308.

¹² Александр Пыпин и Владимир Спасович, *История славянских литератур*, 352, 378–379, 383 та ін. Докладніше див.: Тамара Полюшук, “Образ України в російській громадській думці другої половини XIX ст. (на прикладі наукової і публіцистичної спадщини Олександра Пипіна),” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 37, ч. 1 (2002): 396–409.

¹³ Докладніше див.: Алексей Миллер, *Украинский вопрос в Российской империи*, 234–259.

колишній професор Петербурзького університету. Як й інші ліберально налаштовані викладачі, він залишив університетську кафедру на знак протесту проти урядової політики щодо вищої школи. Заступником редактора і одним із провідних авторів журналу впродовж декількох десятиліть був О. Пипін. “Вестник Европы” став одним із найпопулярніших та найвпливовіших видань, лідером поміркованої ліберальної думки. Українському питанню журнал надавав вагомого значення, але воно служило лише аргументаційним матеріалом для формулювання власних політичних позицій, доброю ілюстрацією для критики існуючої національної політики.

У першому числі журналу за 1881 р. з’явилася стаття М. Костомарова “Малорусское слово”, де відомий історик прагнув переконати уряд у необхідності запровадження української мови в початковій школі¹⁴. У невеликій замітці “Малорусско-галицкие отношения”, підтримуючи М. Костомарова, О. Пипін писав, що на території України склалася така ситуація, коли “небезпечно ... навіть проявляти особливу любов до своєї місцевої батьківщини і народності”. Він виступив за відкрите та вільне обговорення українського питання в пресі і наводив ще один аргумент на користь скасування антиукраїнських заходів – необхідність підтримки галицьких “русских”, “тісного зв’язку нашої південноруської літератури з такою ж південноруською літературою в Галичині”¹⁵.

Але навіть такі скромні вимоги щодо функціонування української мови викликали гостру критику з боку правої преси. “Современные Известия”, наприклад, оправдовували обмежувальні заходи проти української мови “*прагненням протистояти тому походові проти російської народності*”, який проводить Австро-Угорщина. “Московские Ведомости” знову заговорили про український сепаратизм як “польську інтригу”, пов’язали вимогу про запровадження в школах української мови зі звинуваченнями українців у тероризмі і симпатіях до соціалізму¹⁶. Як і майже двадцять років тому, у бій з М. Костомаровим вступив “Русский Вестник” М. Каткова¹⁷, опублікувавши на своїх сторінках розлогі статті випускника Харківського університету, відомого публіциста і літературного критика Михайла Де-Пуле, мета яких, як вказував цей автор, “викрити неправдиві свідчення українофілів, які запевняють, що на малоруське друковане слово з 1876 р. розпочате всезагальне гоніння”¹⁸. Для М. Де-Пуле було цілком очевидно, що практична діяльність українофі-

¹⁴ Николай Костомаров, “Малорусское слово,” *Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова*. (Київ: Держ. вид-во України, 1928): 267–271..

¹⁵ Александр Пыпин, “Малорусско-галицкие отношения,” *Вестник Европы* 1 (1881): 409–410.

¹⁶ Николай Костомаров, “По вопросу о малорусском слове «Современным Известиям»,” *Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова*: 271–276; Николай Костомаров, “Еще по поводу малорусского слова «Московским Ведомостям»,” там само: 276–280.

¹⁷ М. Катков передрукував свої статті 1863 р., в яких звинувачував М. Костомарова в підтримці польських намірів розколоти російську націю: Михаил Катков, “Украинофильство и г. Костомаров,” *Русский Вестник* 4 (1881): 687–725.

¹⁸ Михаил Де-Пуле, “К вопросу об украинофильстве,” *Русский Вестник* 2 (1882): 851.

лів “знаходиться в явній суперечності з бажанням обмежити малоруську мову тільки хатнім вжитком”¹⁹. Не можна не відзначити того, що автор був добре обізнаний як з історією зародження та розвитку українського національно-культурного руху, так і його тодішнім станом. Так, він неодноразово підкреслював свої симпатії до того українофільства, якому був “властивий етнографічний та історичний романтизм”, і повним уособленням якого, на думку М. Де-Пуле, був М. Костомаров – “цей Дон-Кіхот українофільства”²⁰. Однак те українофільство, яке виникло наприкінці 50-х років і “прагнуло до поширення, до пропаганди, мета якої полягала в літературній окремішності, в літературному сепаратизмі, в намаганні створити свою особливу літературну мову, свою особливу малоросійську літературу”, – це українофільство було ворожим авторові, бо його неминучими наслідками могли бути “розкол і сепаратизм, відокремлення себе від решти Росії”²¹. Отже, центральною темою, навколо якої будував свої обвинувачення М. Де-Пуле, було питання про місце української мови та літератури в тодішній Росії. Автор однозначно заявляв про свою та своїх однодумців позицію: “Ми визнаємо можливість існування малоросійської літератури як підлітератури російської, а малоросійської книжної мови як піднаріччя російської літературної мови”²². Приймавши за факт існуючу “малоруську” літературну мову та “малоруську” літературу в творчості таких талантів як Т. Шевченко і Григорій Квітка, М. Де-Пуле водночас проголошував: “ми відкидаємо будь-яке національне значення цієї мови для 14 млн. малоруського племені”²³, “народ цей як обходився без неї... так і тепер, і в подальшому не буде мати в ній ніякої потреби: мова культури, мова інтелігенції у нього давно є і він не промінє її на мову теперішніх і майбутніх Шевченків”²⁴. Водночас він цілком усвідомлював, за яких обставин українська мова може стати літературною мовою всього багатомільйонного народу: якщо вона буде запроваджена в школі і церкві; якщо Харківський та Київський університети, Київська духовна академія перейдуть на викладання українською мовою; якщо в гімназіях та інших середніх навчальних закладах хоча б шести губерній (Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська,

¹⁹ Михайл Де-Пуле, “К вопросу об украинофильстве,” *Русский Вестник* 2 (1882): 865.

²⁰ Михайл Де-Пуле, “К истории украинофильства,” *Русский Вестник* 3 (1881): 218; Михайл Де-Пуле, “К вопросу об украинофильстве,” 854.

²¹ Михайл Де-Пуле, “К истории украинофильства,” 223; Михайл Де-Пуле, “К вопросу об украинофильстве,” 856. Ще ворожіше й брутальніше проти українства виступив на сторінках “Киевлянина” давній борець з українським рухом А. Іванов. Чого вартує тільки одна його фраза: “Хохломанія неодмінно має бути винищена, вирвана з ґрунту з корінням” Александр Іванов, “Забавны ли хохломанские забавы,” *Киевлянин* 246 (1882).

²² Михайл Де-Пуле, “К истории украинофильства”: 233.

²³ М. Де-Пуле визнавав, що австрійські “русские” є частиною “малорусів”. Щоб побороти галицьке українофільство, він висловлювався за надання “всілякої підтримки людям, які не виокремлюють себе з великої “загальноруської” сім’ї”, тобто “москвофілам” (Михайл Де-Пуле, “К вопросу об украинофильстве,” 863).

²⁴ Там само, 855.

Полтавська, Харківська) мовою навчання буде українська. Тому він закликав все російське освічене суспільство не “дозволити відокремлення малоруської літературної мови із спільноросійської”²⁵. Дісталось від М. Де-Пуле і О. Пипіну, якого було звинувачено в тому, що він “мало обізнаний в історії нашого крайнофільства”²⁶. О. Пипін – головний на ту пору “українофіл” серед росіян – лише зауважив, що “вивчав питання з літературного боку, а не з погляду, який можливий лише в поліцейському відомстві”²⁷.

М. Костомаров змушений був виступити з новими виправдовуваннями. Тепер вже “Русская старина” опублікувала його статтю “Українофільство”. Зміст цього поняття він вбачав у прагненні “деяких малоросів писати на своїм ріднім наріді і разом з тим вивчати багату скарбницю народної поезії”²⁸. Згодом М. Грушевський стверджував, що М. Костомаров “наче упадав під тягарем тих ударів, які завдавались... йому з боку противників українського національного руху, все зменшував цю підударну площину, щоб легше її (тобто українську мову та літературу – Т. П.) обстояти”²⁹. У рецензії на український альманах “Луна”, що побачив світ 1881 р. у Києві, М. Костомаров висловив свої погляди щодо завдань українського письменства. Для його розвитку він бачив два основні шляхи: перший – ознайомлювати інтелігентну суспільність за допомогою мистецьких і наукових творів з життям українського народу, другий – розширювати світогляд самого народу³⁰. З цього випливає, що М. Костомаров зовсім не заперечував необхідності створення наукових і глибоких літературних творів українською мовою, і мав рацію Олександр Барвінський, який стверджував, що було б несправедливо вважати, “наче б Костомаров був противником розвитку самостійного і окремішнього українського письменства”³¹.

Між тим майже в кожному номері “Вестника Европы” О. Пипін публікував статті, більшість з яких стосувалася української етнографії³². Водночас деякі з них торкалися й питань виникнення і розвитку української культури, зокрема, перспектив української мови й літератури. На сторінках видання у 1886 р. з’явилася велика стаття О. Пипіна “Спор между южанами и северянами. Воп-

²⁵ Там само, 864, 866.

²⁶ Там само, 863.

²⁷ Александр Пыпин, “К спорам об украинофильстве,” *Вестник Европы* 5 (1882): 442.

²⁸ Николай Костомаров, “Украинофильство,” *Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова*: 281–289.

²⁹ Михайло Грушевський, “З публіцистичних писань Костомарова,” *Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова*: X.

³⁰ Николай Костомаров, “Задачи украинофильства,” *Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова*: 289–298.

³¹ Олександр Барвінський, “Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції й літератури,” *Записки Наукового товариства імені Шевченка* 126–127 (1918): 82.

³² Александр Пыпин, “Обзор малорусской этнографии,” *Вестник Европы* 8–12 (1885); 1 (1887): 440–444 та ін.

рос о малорусском языке”³³. Її зміст виходив далеко за рамки “питання про малоруську мову”, що розумів і сам автор, зазначивши, що розглядає його не з “чисто-філологічного боку”, а у зв’язку з “питаннями історії й літератури”³⁴. Поштовхом до появи цієї публікації стали дослідження з історії української мови львівського професора Омеляна Огоновського, який, як відзначив російський критик, “прямо поставив питання про історичне значення малоруської мови в її ставленні до великоруської”³⁵. О. Пипін пропонував українським інтелектуалам припинити суперечку з росіянами “на тверезому і спокійному науковому ґрунті”. Такий “ґрунт” він вбачав в “общерусській” культурі – спільній для росіян і українців. Початки її виникнення російський критик знаходив у Київській Русі, церковно-слов’янській літературі, участі українців (наголос робився насамперед на творчості Миколи Гоголя) у творенні нової російської літератури. Тому, на думку О. Пипіна, російська мова і література може вважатися не лише “великоруською”, а й “спільноросійською” (“общерусскою”), а створювана українська мова і література назавжди щодо неї залишиться провінційною. Отож, усілякі зусилля з боку українців є марними, вони повинні бути спрямовані на розвиток спільної для всіх східних слов’ян культури³⁶.

Стаття О. Пипіна не пройшла поза увагою української інтелігенції в обох імперіях. Український мовознавець, активний громадівець Костянтин Михальчук (1840–1914) написав російському критику лист, на який О. Пипін не відповів. К. Михальчук опублікував його лише 1909 р., після смерті адресата і в умовах нового наступу на український рух³⁷. Звертаючись до російського вченого, К. Михальчук наголошував, що “лише почуття глибокої довіри і поваги” до наукової і публіцистичної діяльності О. Пипіна підштовхнули його до відвертої розмови “з цього дразливого для нас питання”. “Ваше співчуття ми особливо завжди цінували і тому, можете собі уявити, з якою напруженою увагою і цікавістю була прочитана на Півдні Ваша стаття, що торкалася найбільш болючого у нас місця – фатальної нашої суперечки з северянами”, – пояснював причину свого відкритого листа український діяч³⁸. Це шанобливе ставлення до адресата однак не стало на перешкоді принциповій і чесній науковій дискусії.

³³ Александр Пыпин, “Спор между южанами и северянами. Вопрос о малорусском языке,” *Вестник Европы* 4 (1886): 736–776.

³⁴ Там же, 743.

³⁵ Там же, 765.

³⁶ Там же, 776.

³⁷ Константин Михальчук, *Открытое письмо к А. Н. Пыпину, по поводу его статей в “Вестнике Европы” о споре между южанами и северянами*. (Київ: Тип. 1-й Киев. артели печатного дела, 1909), 76. Докладніше див.: Тамара Полещук, “Кость Михальчук і Олександр Пипін: Епізод з історії українсько-російських інтелектуальних дискусій 80-х років XIX ст.,” *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка* 5 (2001): 145–152.

³⁸ Константин Михальчук, *Открытое письмо к А. Н. Пыпину*, 73–74.

З першої ж сторінки свого листа К. Михальчук заперечив можливість примирення “южан” і “северян” на умовах “спільноросійськості”, не визнавши “безспірними і справедливими ті мотиви і аргументи”, які були приведені на його користь. Найважливішим для українського діяча стало те, що О. Пипін не визнавав українців самостійним, окремішнім від росіян народом. “Сама ідея двох самостійних руських народностей видається Вам, очевидно, якщо не простою фікцією, то, меншою мірою, перебільшенням”, – писав він до свого опонента. Кроком за кроком К. Михальчук розвінчував упереджений, фактично антинауковий характер поглядів російського вченого на Київську Русь, давньоруську мову, на походження російської та української мов³⁹.

Серед чинників, які б сприяли примиренню, О. Пипін вказував на участь українців в утворенні “спільноросійської” культури і особливо на значенні в російській літературі Миколи Гоголя⁴⁰. К. Михальчук не заперечував цього твердження, але зауважував, що ці факти не привели більшість росіян до визнання “повноправності тих самих особливостей, якими южани брали участь у спільному національному ділі”. Щобільше, продовжував український діяч, “участь південно-руської стихії... у створенні російської літератури дала лише ще один привід северянам вважати цю стихію інтегральною частиною своєї власної великоруської природи”⁴¹. За логікою О. Пипіна, продовжував київський вчений, не менше право на “асиміляцію всього південно-руського племені” мають поляки, бо українці відіграли велику роль також у творенні як польської держави, так і її культури. Для українського діяча є цілком зрозуміло, що “які б не створювались фікції з приводу участі південно-руської стихії в утворенні сусідніх культур та інтелігенції, – це не дає їм права узурпувати цю стихію винятково на свою користь, коли вона стала пред’являти права на незалежне від них існування”⁴².

Далі К. Михальчук розвінчав одне з найважливіших положень теорії О. Пипіна про те, що російська література є не лише “великоруською”, а й “спільноросійською” (“общерусской”) водночас. На думку українського вченого, надання літературній російській мові терміну мови “общерусской” позбавлено всіляких обґрунтувань і не витримує філологічної критики, бо в своїй основі літературна російська мова – “чисто великоруська і чим далі йде її розвиток, тим вона все більше й більше наближається до корінного типу живої народної великоруської мови”. К. Михальчук підтверджує свою думку дуже простим прикладом: кожен росіянин визнає мову М. Кольцова, І. Крилова, О. Пушкіна чи В. Жуковського своєю мовою, тоді як мову творів Г. Квітки чи Т. Шевченка він ніколи своєю не назве. Порівняльний аналіз слов’янських

³⁹ Константин Михальчук, *Открытое письмо к А. Н. Пытину*, 15–16, 41, 45, 47–48, 50–51.

⁴⁰ Александр Пыпин, “Спор между южанами и северянами. Вопрос о малорусском языке,” 743.

⁴¹ Константин Михальчук, *Открытое письмо к А. Н. Пытину*, 9–10.

⁴² Там само, 12–13..

мов, на думку К. Михальчука, засвідчує, що *“між південно-руськими і північно-руськими діалектними групами існують не одні лише зовнішні і, більши чи менши, дрібні відхилення в мові”, а “багато корінних, принципових відмінностей у звуковій та граматичній побудові мови”*. Ще менше російська мова має підстав для того, щоб *“претендувати на гармонійне поєднання в собі характерних психологічних особливостей обох руських наріч”, які загалом відображають “глибокі відмінності в самому характері народностей великоруської і малоруської”*⁴³. Зросійщення України відбувалося і відбувається під тиском великодержавних заходів, бо *“систематично підривалося і підривається в корені будь-яке прагнення дати малоруській мові подальшу літературну обробку і застосувати її хоча б до елементарної освіти”*. За таких умов дивним, є те, продовжував К. Михальчук, що українська мова, залишившись у використанні тільки в простого народу, *“будучи переслідуваною і зневаженою на кожному кроці не лише чужими переможцями, але й своїми відщепенцями”*, збагачується новими талановитими творами і не поступається іншим слов’янським літературам.

У К. Михальчука немає сумнівів у тому, що *“малоруська мова і література і взагалі малоруська народність, не дивлячись на всі насилля з боку свого могутнього в культурному і політичному відношенні противника, – не підписали і, ймовірно, ніколи не підпишуть собі смертного вироку, – запорукою цього є їх невмираючі традиції і невичерпні живі сили в народі”*⁴⁴. К. Михальчук рішуче відкинув також твердження О. Пипіна про безперспективність української літератури в Галичини, про що йтиметься далі⁴⁵. На відміну від російського критика, український учений зрозумів, що епоха подвійної самоідентифікації минула, бо *“ідея народності глибше ввійшла у свідомість людей... Гоголі й Богдани Залеські, які у свій час наївно вірили, що можна бути водночас справжніми українцями і великоросами чи поляками, в теперішній критичний час вже неможливі. На їхньому місці тепер можливі або Шевченки, Нечуї, Мирні, Свенцицькі, Барвінські і їм подібні, або ж Добржанські та Площанські, а у нас Піхні”*⁴⁶.

Хоча О. Пипін відмовився від публічної дискусії з К. Михальчуком, але він не відмовився від своїх поглядів на українську мову та українську літературу. За деякий час він знову їх розвинув у рецензії на перші частини *“Історії літератури руської”* (1887, 1889) професора Львівського університету Омеляна Огоновського (1833–1894)⁴⁷. О. Пипін зосередив свою увагу на передмові та

⁴³ Константин Михальчук, *Открытое письмо к А. Н. Пытину*, 26, 29.

⁴⁴ Там само, 33, 35.

⁴⁵ Там само, 57–58.

⁴⁶ Там само, 40.

⁴⁷ Александр Пыпин, “Особая история русской литературы,” *Вестник Европы* 9 (1890): 241–274. Зауважимо, що О. Пипін написав прізвище львівського професора “Огановский”. Галицькі русофіли вітали статтю О. Пипіна, опублікувавши її окремою брошурою з коментарем О. Маркова, але сюжет про виникнення і розвиток українофільства, де російський критик випуває на його підтримку, випустили.

тих розділах дослідження Ом. Огоновського, де автор говорив про окремішність української літератури від російської, бо був переконаний у тому, що *“народність русько-українська є окремою від народності великоруської, або російської”*. Початки української літератури Ом. Огоновський бачив у літературі київської доби, коли *“вперше на арену історії виступило південноруське, українське плем'я”*. О. Пипін звинуватив Ом. Огоновського в нерозумінні характеру і культурно-історичних процесів Київської Русі, яка була спільною для Півдня і Півночі, українців і росіян. Він знову повторював, що *“південна й північна Русь склали одне плем'я та одну державу і мали єдину літературну мову”*, *“давня словесність на Русі була спільною для всієї Русі”* й *“обидві спільно користувалися відомими пам'ятниками тодішньої словесності”*⁴⁸. Ом. Огоновський, обґрунтовуючи право української мови на самостійне існування, шукав аналогій серед народів германських (датчани, шведи) та романських (французи, італійці, іспанці) мов, які мають власні літератури, але не прагнуть до єднання. О. Пипін заперечував українському вченому тим, що на противагу українцям і росіянам, вони *“ніколи не були одним народом, ніколи не склали одну державу з однією спільною літературою”*. Бездержавність українців, на думку О. Пипіна, унеможливило створення *“високої”* культури української мови⁴⁹. В концепції львівського професора О. Пипін побачив *“українофільський сепаратизм”*, намір роз'єднати український і російський народи. На його думку, дослідження українського вченого було *“не тільки історичною помилкою, але й помилкою в сенсі народно-суспільному”*. Він закликав галицьких українців не замикатися у *“вузькі рамки племінної осібності, яка в існуючих формах виглядає лише провінціалізмом”*, а *“вступити в тісний союз з найбільшою літературою слов'янських племен і південно-руському народу найближчою, літературою російського народу”*, яку, як вважав Пипін, галицькі українці не люблять і не знають⁵⁰.

Ом. Огоновський відповів Пипіну великою за обсягом і глибокою за рівнем аргументів статтею на сторінках газети *“Діло”* (1890, ч. 265–271), яка була опублікована також окремим виданням. У низці суджень російського критика (щодо перенесення назви *“Русь”* на Московську державу, етногенезу росіян, давньоруської літератури, статусу української мови тощо) український вчений побачив відмову від його попередніх поглядів, висловлених, зокрема, в *“Истории славянских литератур”*. Особливо вразило Ом. Огоновського те, що О. Пипін не визнавав майбутнього за самостійною українською літературою, пророкуючи їй провінціалізм і закликаючи до з'єднання з *“всеросійською”* літературою. Розчарований поглядами О. Пипіна, він зауважував:

⁴⁸ Александр Пыпин, “Особая история русской литературы,” 259, 264.

⁴⁹ Там само, 259–261.

⁵⁰ Там само, 273–274.

“Колишній ліберальний “запад” наближається своїми думками до московських панславистів і каже між іншим, що в літературних змаганнях треба б українофілам вдоволитися границями локального “провінціалізму”; “сумно, що славний публіцист О. Пипін занাপастив свої ліберальні думки про самостійність розвитку русько-української мови і літератури, що він схилив своє чоло супротив кормиги московських панславистів”⁵¹.

Прояв змагання “двох руських народностей” побачив у дискусії між Ом. Огоновським та О. Пипіним відомий український письменник Іван Нечуй-Левицький (1838–1918), який на сторінках газети “Діло” під псевдонімом “І. Баштовий” опублікував велику та багатопланову статтю “Українство на літературних позвах з Московщиною”⁵². І. Нечуй-Левицький високо оцінив працю Ом. Огоновського:

“На наш погляд, праця д. Огоновського є здобутком широкого вивчення джерел, філологічних вислідів про український язык Міклошича, Максимовича, Потєбні, Срезневського, Житецького, історичних праць М. Костомарова, В. Антоновича, історично-етнографічних праць М. Драгоманова та Антоновича, Метлинського, Максимовича, Цертелева, Куліша, докладних вислідів народної поезії і давніх книжних літературних пам’ятників. Для нас – в неї й сліду нема ні польського, ні німецького впливу, ні впливу духінщини, ні впливу роздратованого протесту з причини приневільного й пригнобленого становища українського языка та української літератури в Росії”⁵³.

Водночас І. Нечуй-Левицький відзначав, що російський літературознавець “має погляд на виникнення й повстання українства правдивий і симпатизує йому, стаючи супроти репресалій, які з доброго дива то від недомислу, то через зумисне цькування катковців та слов’янофілів впали на нього важким каменем”. Але, маючи симпатії лише “до етнографічного українства”, О. Пипін “виявляє погляд на наші літературно-національні справи зовсім схожі з поглядом консерваторів та слов’янофілів, хоч він якось і не доводить своїх вислідів до кінця і часто не договорює своєї гадки”⁵⁴. Тому І. Нечуй-Левицький так висловив своє ставлення до позиції російського критика: “Погляди ви-йшли зовсім однобічні, більше політично-публіцистичні, ніж щиро й правдиво літературні і наукові... Скрізь світиться думка про єдність та з’єднання,

⁵¹ Омелян Огоновський, *Мосму критикові: Відповідь А. Пипінові на його статтю “Особая история русской литературы”*. (Львів: НТШ, 1890), 47.

⁵² Іван Баштовий, “Українство на літературних позвах з Московщиною,” *Діло* 65–80, 82–83, 86, 88–89, 91–92, 94–95 (1891). Того ж року праця вийшла окремим виданням як передрук з “Діла” (Іван Баштовий, *Українство на літературних позвах з Московщиною*. (Львів: НТШ, 1891). Цей текст також подав М. Чернопиский у збірці культурологічних трактатів І. Нечуй-Левицького: Іван Нечуй-Левицький, *Українство на літературних позвах з Московщиною*. (Львів: Каменяр, 1998): 256 (далі – цитування за цим виданням).

⁵³ Іван Нечуй-Левицький, *Українство на літературних позвах з Московщиною*, 157.

⁵⁴ Там само, 133, 139.

скрізь бачимо в нього тенденцію державного принципу, котра не дає йому правдиво дивитися на діло і все ставить перед ним в іншому світлі”⁵⁵.

Однак українознавчі дослідження О. Пипіна, серед яких і фундаментальне видання з української етнографії⁵⁶, підтримка українського національного руху високо цінувалися українською громадськістю. У листі до О. Пипіна від 17 квітня 1903 р. видатний письменник і вчений Іван Франко відзначав, що “для нас, малорусів чи українців, ім’я Ваше подвійно дороге, бо, крім наукової праці над проясненням також нашого, старого й нового письменства, Ви ніколи, в найтяжчі для українства часи, не залишали зі свого високого становища подавати свій голос проти темної сили, що... силкувалася душити наш національний розвій”⁵⁷. Свідченням заслуг ученого перед українською культурою стало те, що О. Пипін разом з В. Ягичем 29 червня 1903 р. на загальних зборах секцій були обрані першими іноземними дійсними членами Наукового товариства імені Шевченка.⁵⁸

Символічно, але в рік, коли О. Пипін пішов із життя, Петербурзька академія наук, членом якої він був, розпочала розгляд питання про статус української мови, висловившись за скасування обмежень на використання української мови в публічному просторі. У ході революційних подій 1905 р., особливо після Маніфесту 17 жовтня, російська влада змушена було зробити поступки національним рухам загалом й українському зокрема. Однак спроби ухвали-

⁵⁵ Іван Нечуй-Левицький, *Українство на літературних позвах з Московщиною*, 127

⁵⁶ Александр Пыпин, *История русской этнографии*, т. 3. Этнография малорусская. (СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1891): 425. Погляди О. Пипіна на статус української мови, літератури та культури залишилися незмінними.

⁵⁷ Іван Франко, *Зібрання творів: У 50-ти т.* (Київ: Наукова думка, 1986), т. 50, 225. Відомо ще два листи, які І. Франко надіслав російському критику – від 23 січня 1888 р. та від 17 лютого 1890 р. (Іван Франко, *Зібрання творів: У 50-ти т.* (Київ: Наукова думка, 1986), т. 49, 137–140, 231). У них український письменник, який працював тоді над творчістю Т. Шевченка, звертався до О. Пипіна як автора таких відомих праць з історії суспільної думки Росії другої чверті XIX ст., як “Белинский, его жизнь и переписка” (1876, т. 1–2) та “Характеристика литературных мнений от двадцатых до пятидесятих годов: Исторические очерки” (1875), з питаннями, що стосувалися петербурзького оточення Шевченка, зокрема, можливих польських впливів на нього, а також гуртка В. Белінського. І. Франка надзвичайно зацікавив також лист останнього до П. Анненкова від грудня 1847 р., де знаменитий критик, як пише І. Франко, “гостро відзивається” про арешт кирило-мефодіївців. У відділі рукописів Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України зберігаються два листи О. Пипіна до І. Франка, в яких російський вчений докладно відповідає на питання І. Франка. Зокрема, в листі від 21 січня 1888 р. (ф. 3, спр. 1602, арк. 453–456) він пише про ставлення В. Белінського до творчості Т. Шевченка, Є. Гребінки, рекомендує звернути увагу на книгу “Поэмы, повести и рассказы Т. Г. Шевченка, писанные на русском языке” (Київ, 1888), згадує про свої зустрічі зі знаменитим актором С. Щепкіним тощо. У другому листі від 11 березня 1890 р. (ф. 3, спр. 1605, арк. 463) О. Пипін переповів лист В. Белінського до П. Анненкова, підкреслюючи, що критик робив свої оцінки “на чутках”, тому вважає, що публікувати такий лист “було б недоцільно”. Пипін прагнув якимось пом’якшити висловлювання В. Белінського, пояснюючи їх його ставленням до української літератури, яка здавалась йому “провінціалізмом, що безплідно відволікав уми від загальних питань... просвіти і суспільної критики”.

⁵⁸ *Хроніка українсько-руського Наукового Т-ва імені Шевченка у Львові* 15 (1903): 11, 14.

ти закон про початкову освіту українською мовою та запровадити українську мову в місцеве судочинство були невдалими*.

Як і півстоліття тому, розпочався й новий наступ на українське слово. Маніфестом антиукраїнських сил стала праця київського цензора Сергія Щоголева, в якій національно-культурні прагнення українців бачилися насамперед як вияв польської, австрійської, німецької та інших антиросійських “інтриг”⁵⁹. До революції 1917 р. книга витримала чотири видання, автор також опублікував коротку її версію, яка більше надавалася для антиукраїнської пропаганди. Своєрідною відповіддю на писання С. Щоголева стала брошура “Украинский вопрос” (1914), підготовлена впливовими представниками української громади в Петербурзі П. Стебницьким та О. Лотоцьким⁶⁰.

Небезпеку в українському рухові відчули й російські ліберали, прикладом чого стала дискусія з національного питання на сторінках журналу “Русская мысль”, редактором якого був відомий вчений, чільний представник партії конституційних демократів Петро Струве (1870–1944). Пройшовши складну ідейну еволюцію – від захоплення ідеями марксизму та європейського лібералізму – після революційних потрясень 1905 р. П. Струве став прихильником російської великодержавності та імперського статусу Росії⁶¹.

У статті “На разные темы. Что же такое Россия? (по поводу статьи В. Е. Жаботинского)” П. Струве стверджував, що він сприймає Росію як “національно-російську державу”, розуміючи під росіянами великоросів, малоросів і білоросів. Цю “триєдність” П. Струве й оголошував “російською нацією”, бачачи в ній “зростаючу національну силу, націю, що творилася (*nation in making*)”. Хоча він і заперечував ототожнення термінів “російський” і “великоросійський”, але відводив “великоросійській” культурі й мові роль гегемона у творенні російської нації. Українську і білоруську культури він розглядав як локальні варіанти цієї культури, що мають вторинне, обласне значення. У розвитку місцевих мов, зокрема й української, П. Струве бачив безцільну трату

* Українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст. – комплексна і багатопланова тема, тому вона винесена за рамки статті. В останні десятиліття тема активно вивчається в Україні, а одним із найцікавіших досліджень останніх років є кандидатська дисертація Ольги Мартинюк (Ольга Мартинюк, *Російський націоналізм як соціально-політичний феномен у виборчому процесі Правобережної України (1906–1912 рр.)*, канд. дис., Національний технічний університет України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, 2016, 261.

⁵⁹ Сергей Щёголев, Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. (Киев: Тип. И. Н. Кушнерев и Ко, 1912): 588. Зауважимо, що до революції книга витримала чотири видання, автор також опублікував коротку її версію, яка більше надавалася для антиукраїнської пропаганди. Своєрідною відповіддю на писання С. Щоголева стала брошура “Украинский вопрос” (1914) підготовлена впливовими представниками української громади в Петербурзі П. Стебницьким та О. Лотоцьким

⁶⁰ Євген Чикаленко – Петро Стебницький, *Листування, 1901–1922*. (Київ: Темпора, 2008), 373, 384.

⁶¹ Петр Струве, “Великая Россия,” *Русская мысль* 1(1908): 143–157.

психічних сил населення, а також розбазарювання засобів, які могли б піти на піднесення “спільно російської” культури.⁶²

У дискусію із П. Струве вступив відомий правник і публіцист Богдан Кістяківський (1868–1944), який на сторінках “Русской мысли” помістив статтю під красномовним псевдонімом “Українець”. Він звертав увагу читачів на антиукраїнську діяльність російської правої та частково ліберальної преси, а також на дії влади, яка заборонила українські культурні товариства й органи преси, не допустила українську мову до початкової освіти. Його дивувало, що російське прогресивне суспільство й преса байдужі до заборон і репресій щодо українців⁶³. Там, де П. Струве описував ситуацію термінами мови і культури, його опонент прямо писав про дискримінацію, яка і складала суть “української проблеми”. Українець погоджувався зі Струве, що національні культури створюються усвідомлено і цілеспрямовано, однак наголошував, що “російська культура” творилася за активної участі держави і Російської православної церкви, а українська – демократичними силами знизу⁶⁴. Його також непокоїло те, що розвиток освіти лише російською мовою веде до трагічного розриву між українською інтелігенцією й масою неграмотного народу. Він вірив також, що українська культура, попри всі обставини, у майбутньому стане “самобутньою і повною”⁶⁵.

П. Струве відповів Б. Кістяківському розгорнутою статтею, в якій чітко сформулював своє бачення українського питання:

“Не маючи нічого проти культурних українських прагнень як прагнень підтримувати й леліяти “місцеві” особливості побуту і мови, я свідомо і рішуче висловлююся проти загострення цих “обласних” тенденцій до політичного й культурного партикуляризму, який заперечує спільноросійську культуру, її орган і символ – спільноросійську мову, який прагне обласне українське начало поставити в один ряд і на один рівень з національною стихією, яка ... в єдиній Росії повинна бути єдиною”⁶⁶.

На його думку, перед українським рухом в Росії і перед українською мовою – два шляхи: “Один шлях – скромного обласного розвитку. На цьому шляху малоросійська мова буде зберігатися (головне – зберігатися!) і розвиватися як місцева мова, як мова місцевої художньої культури, ... як мова місцевої початкової школи”. Але можливим є і другий шлях: надати українській мові “суспільне і державне завдання”, зробити “організуючим знаряддям у соціальній і політичній боротьбі”, створити “нову національну і цілісну культуру”, яка повинна витіснити спільноросійську з території “етнографіч-

⁶² Петр Струве, “На разные темы. Что же такое Россия? (по поводу статьи В. Е. Жаботинского),” *Русская мысль* 1 (1911): 184–187.

⁶³ Українець, “К вопросу о самостоятельной украинской культуре,” *Русская мысль* 5 (1911): 133–136.

⁶⁴ Там же, 140.

⁶⁵ Там же, 143, 146.

⁶⁶ Струве, “Общерусская культура и украинский партикуляризм (Ответ Украинцу),” *Русская мысль* 1 (1912): 74.

ної” України⁶⁷. Він застерігав українську інтелігенцію: “якщо інтелігентська “українська” думка вдарить у народний ґрунт і запалить його своїм “українством”, то це обернеться “величезним і нечуваним розколом російської нації, ... справжньою державною і народною бідою”. Водночас він виступив проти антиукраїнських урядових репресій і закликав, на його думку, традиційно українофільське російське прогресивне суспільство вступити в ідейну боротьбу з “українством”, як з тенденцією послабити і частково навіть ліквідувати “великий здобуток нашої історії – спільноросійську культуру”⁶⁸.

Позиція П. Струве в українському питанні спричинила хвилю обурення в середовищі української ліберальної громадськості. Насамперед гостро зреагували в редакції російськомовного журналу “Украинская жизнь”, який почав виходити в Москві 1912 р. саме для українсько-російського порозуміння. Співредактор журналу Олександр Саліковський (1866–1925) вважав, що “передова російська інтелігенція в своїй більшості дуже доброзичливо ставиться до українців – до їхніх етнографічних особливостей, до їхньої зовнішньої культури й загально-го духовного обличчя”. Однак, зважаючи на “вкрай недосконале знайомство з українським національним відродженням, з його історією і сучасним станом, із запитами і потребами українського народу”, він запропонував відомим російським суспільним діячам взяти участь в обговоренні українського питання, відповівши на анкету⁶⁹. Анкетування (було запропоновано питальник із 15 пунктів) російської поступової інтелігенції проводилося упродовж 1912–1914 років, в результаті чого було опубліковано 13 відгуків, деякі з них містили розгорнуті відповіді, інші – були доволі короткі. У надрукованих відгуках на анкету більшість висловили своє прихильне або нейтральне ставлення до України, хоч і з певними поясненнями своєї позиції. Письменник лівого спрямування Максим Горький (1868–1936), визнаючи свою слабку поінформованість в українській проблематиці, виступив за дотримання прав усіх народів Росії. Водночас своє розуміння українства він означив так: “Якщо говорити про Росію як ціле, то не треба забувати, що будували її всі три племені разом (йдеться про росіян, українців і білорусів – Т. П.) і що вони і є живий її скелет, який міцно обріс м’язами інших племен”⁷⁰. З іншого боку, відомий громадський діяч і учений, академік Федір Корш (1843–1915) був переконаний у помилковості поширених тверджень про українців, як “гілки” російського “племені”, бо вважав їх різними, хоч і близькоспорідненими народами: “Відмінності українців від інших

⁶⁷ Струве, “Общерусская культура и украинский партикуляризм (Ответ Украинцу),” *Русская мысль* 1 (1912): 83.

⁶⁸ “Общерусская культура и украинский партикуляризм (Ответ Украинцу),” 85, 86.

⁶⁹ Александр Саликовский, “Больной вопрос. Несколько мыслей об украинской идее и русской интеллигенции”, *Украинская жизнь* 2 (1912): 22–31.

⁷⁰ Максим Горький, “О русской интеллигенции и национальных вопросах (Ответ на анкету «Украинской жизни»),” *Украинская жизнь* 9 (1912): 13.

народів, настільки очевидні, що про них не слід навіть говорити”⁷¹. Підтримали українців у їхньому праві відстоювати свою мову й культуру такі вчені, як економіст українського походження Михайло Туган-Барановський (1865–1919), мовознавець Ян Бодуен де Куртене (1845–1929)⁷² та деякі інші відомі постаті. Серед відповідей на анкету, автори яких були негативно налаштовані щодо українського руху, вважали його шкідливим і нежиттєздатним, привертають увагу погляди колишнього професора Київського університету, філософа князя Євгена Трубецького (1863–1920). Він стверджував, що не існує “ні української, ні великоруської народності: ми тут маємо два розгалуження одного російського народу і два дуже близькі наріччя однієї російської мови”. Щоб, на його думку, не стимулювати українське національне життя, він висловився проти утисків української мови⁷³. Як і у випадку з О. Пипіним, з розлогою критикою поглядів Є. Трубецького виступив київський мовознавець К. Михальчук⁷⁴.

Полеміка навколо питань української мови та культури, що тривала в революційні часи, не вичерпується наведеними сюжетами*. Однак тенденція очевидна – саме великодержавні, імперські уявлення переважної більшості російського суспільства ставали непереборною перешкодою на шляху до порозуміння і компромісів у діалозі з українцями. З гіркою співредактор “Украинской жизни” Симон Петлюра (1879–1926) констатував, що:

“безглузді інсинуації та люті доноси з боку націоналістичних кіл російського суспільства, байдужість, цілковите ігнорування нас російськими марксистами, наявність застережень і обмежень у визнанні за нами прав російськими народниками, політика російських конституційних демократів, що йде ще далі в сенсі обмеження цих прав ... – ось та атмосфера, те живе коло фактів, з яким доводиться рахуватися українству щоразу, коли постає питання про його ставлення до російського суспільства”⁷⁵.

Водночас і в самому українському русі протистояння між двома розуміннями українського етнокультурного феномену: “малоросійством” – як локальною формою вияву “спільноросійської” ідентичності, і “українством” – власне націоналістичним трактуванням ідентичності як самодостатнього явища – на початку ХХ ст. не завершилося.

Отже, зміст і характер українсько-російських інтелектуальних публічних дискусій з так званого українського питання наприкінці ХІХ – на початку

⁷¹ Федор Корш, “Об украинском национальном возрождении (Ответ на анкету “Украинской жизни”),” *Украинская жизнь* 1 (1913): 14–24.

⁷² Зоя Баран, “Українське питання в публіцистичній спадщині Яна Бодуена де Куртене,” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 34 (1999): 301–307.

⁷³ К нашей анкете (Ответы кн. Трубецкого и Журналиста),” *Украинская жизнь* 12 (1913): 22, 24.

⁷⁴ Костантин Михальчук, “К ответам кн. Е. Н. Трубецкого на анкету «Украинской жизни»,” *Украинская жизнь* 11–12 (1914): 18–31.

* У цій полеміці взяли участь набагато більше представників, як з російського, так й українського інтелектуальних середовищ. Поза увагою залишилися також політичні баталії, які вели між собою партійні кола різного ідейного спрямування.

⁷⁵ Симон Петлюра, “О переоценке”, *Украинская жизнь* 1 (1913): 5.

XX ст. засвідчив, що російська влада й консервативно налаштовані кола російського суспільства заперечували будь-яку окремішність українців, їхнє право на власну мову та культуру. Помірковано-ліберальна частина російської інтелігенції, як і до речі й частина українських діячів, сприймали Україну частиною єдиного державного організму, складовою східнослов'янського етнокультурного й соціально-політичного цілого, що має спільні інтеграційні властивості при збереженні індивідуальних національних особливостей народів, які входять до його складу. Вони виступали за зняття обмежень з української мови та літератури, за вільний розвиток української культури, але в рамках “спільно російської”. Водночас вони не підтримували тих, хто прагнув бачити українську мову мовою “високої” культури, творити національно-орієнтовану науку, тим паче політизувати український рух. Мине не так багато часу, як провідні діячі українського руху остаточно переконуються, що російська демократія дійсно закінчується на українському питанні.

**UKRAINIAN OR “ALL-RUSSIAN” CULTURE:
FROM HISTORY OF UKRAINIAN-RUSSIAN
INTELLECTUAL DISCUSSIONS
of the last decades 19th and early 20th centuries**

Tamara POLESHCHUK

Ivan Franko National University of Lviv,
Chair of Central and Eastern Europe History,
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine

The article describes the content of the Ukrainian-Russian intellectual discussions of the last decades of the 19th and early 20th centuries, in the center of which there is a question of the status of the Ukrainian culture, language and literature. It is stressed that the beginning of the discussions took place already in the first half of the 19th century, and with the emergence of ethnic Russian nationalism in the middle of the century the Ukrainian issue became a key issue of the Russian identity. It is shown that under conditions of action of the anti-Ukrainian decrees of 1863 and 1876, the authorities and the overwhelming majority of the educated Russian society perceived Ukrainians (“Little Russians”) as a component part of the “great” nation (Russians, Ukrainians, Belarusians), denied their right to their own language and culture. Liberal part of Russian intellectuals advocated the free development of the Ukrainian culture, but within the “Common Russian” framework. At the same time, the liberals criticized the views of those Ukrainian public figures who sought to see the Ukrainian language as the language of “high” culture, to create nation-oriented science. Politicization of the Ukrainian movement in the early twentieth century intensified anti-Ukrainian rhetoric in the public space of Russia.

Key words: Ukrainian-Russian relations, Russian public opinion, (“All-Russian”) culture, Ukrainian culture.

Стаття надійшла до редколегії 5.11.2018
Прийнята до друку 15.11.2018